

výpočetních středisek využívajících samočinných počítačů; 2. zpracovávání projektu automatizovaného statisticko-informačního systému.

Pro čtenáře je velkou výhodou, že názory autorů v těchto dvou závěrečných a zřejmě i nejdůležitějších kapitolách výrazně čerpají z takřka desetiletých praktických zkušeností se zaváděním samočinných počítačů do systému Ústřední statistické správy SSSR, které se datuje od roku 1962—1963. Od té doby byly ve výpočetních střediscích Ústřední statistické správy zpracovávány na samočinných počítačích stovky statistických šetření a otázkou dne se stalo vytvoření automatizovaného systému. „Existence jednoho, deseti nebo sta samočinných počítačů v systému a řešení různých statistických úkolů nelze ještě označovat za vytvoření automatizovaného systému; hovořit o automatizovaném systému zpracování informací lze v tom případě, jestliže výsledky výpočtů se nevyužívají jen v dané složce (úrovni) systému, ale současně se automaticky zavádějí do výpočetního komplexu následující složky. Tomu nutně předchází přestavba toků informace, struktury registrace, metodiky kódování informace, změny technologického systému“ (s. 133). Jednou z charakteristik nového automatizovaného statisticko-informačního systému je také přechod od tradičních forem vstupu statistických údajů ke vstupu jednotlivých ukazatelů. Vstup přímých ukazatelů může bezesporu výrazněji prohloubit komplexní zpracování statistické informace. V této souvislosti sovětsští autoři připomínají význam tzv. *archivu informací* (databank), o jejichž významu a možnostech při automatizovaném zpracování dat na samočinných počítačích se v Sovětském svazu hovoří.

Velice sympatickým rysem práce J. L. Cipise a V. V. Braga je jejich teorii i praxi zdůvodněný objektivní přístup k samočinným počítačům a jejich zavádění do práce statistických orgánů — tak rozdílný od někdy až krajně pojaté optimistické důvěry ve spásitelnost užití samočinných počítačů, jak se projevovala a projevuje v našich podmínkách. Vždyť samočinné počítače jakožto výkonné nástroje na zpracování informací vyžadují pro svůj efektivní účinek i neméně výkonnou a na racionálních základech založenou organizaci. „Při převodu statistických úloh na samočinné počítače se projevují a upřesňují různé varianty technologického procesu využívajícího samočinné počítače, prověřuje se racionálnost struktury výpočetního střediska na různých úrovních pro potřeby zpracování statistických informací na samočinných počítačích, definují se základní problémy spojené s vytvořením automatického statisticko-informačního systému a naznačují se cesty k jejich řešení“ (s. 131).

Vidíme tedy, že práce, která se na první pohled zdá být určena spíše statistikům a ekonomům, obsahuje mnoho cenného pro otázky, o nichž v současné době diskutují

i sociologové u nás. Za velký klad můžeme považovat také to, že sovětským čtenářům se dostala do rukou kniha informující o výsledcích, úkolech a problémech Ústřední statistické správy Sovětského svazu, která si tím vlastně vytváří další předpoklady pro kvalifikovanější kontakty se zájemci, poradci a spolupracovníky. V době zvýšeného zájmu naší sociologie o využití výsledků standardních statistických šetření by pro československé sociology (ale nejen pro ně) mohla mít podobná práce o Federálním statistickém úřadě ČSSR nemalý význam.

Miroslav Foret

**L. A. Gordon, E. V. Klopov: Člověk posle
rady. Socialnyje problemy byta i vněrabot-
čego vremeni (Člověk po práci. Sociální pro-
blémy životního způsobu a mimopracovní
doby)**

Moskva, Nauka 1972, 367 s.

Výzkum časových rozpočtů dělnických rodin v Dněpropetrovsku, Záporoží, Oděse a Kostromě, realizovaný pod vedením L. A. Gordona a E. V. Klopova v letech 1965—1968,¹ je jedním z posledních v řadě 80 velkých výzkumů časových rozpočtů provedených v Sovětském svazu v období 1922—1970. Cím je tento výzkum, resp. na něm založená práce pozoruhodná, co nového přináší k plejádě poznatků o proměnách socialistické skutečnosti i k sociologické teorii? Není toho rozhodně málo.

Práce, jejímž hlavním úkolem je prezentace a interpretace výsledků výzkumu, je v první řadě teoreticky fundovaná. Přehledněme-li zběžně celou diskusi o pojetí kategorie životního způsobu (tedy kategorie, která byla v sovětské odborné literatuře dosud fixována na pojem „byt“, čímž se v podstatě stále jednoznačněji rozumí sféra života mimo práci a mimo společensko-politickou aktivitu), pak se zde prakticky po první explicitě formuluje možnost i nutnost *vymezit životní způsob i v širším pojetí*, totiž tak, aby obsahl komplex všech podstatných stránek života. Autoři ponechávají kategorii „bytu“ v těch mezích, v nichž postupně její chápání (v diskusi s etnografickým přístupem) vykrystalizovalo, a zahrnují ji — spolu se sférou práce a společensko-politické aktivity — do obecnější kategorie „obrazu žití“, tedy životního způsobu v tom pojetí, které se začíná prosazovat i u nás. Životní způsob — který může být způsobem života jedince, rodiny, skupiny lidí nebo i společnosti, — zahrnuje *každodenní chování* ve sféře práce, v oblasti společensko-politické aktivity i v „bytu“, tj. v sociálním prostředí malých skupin.

Tento velmi zajímavý a podle našeho názoru i úspěšný pokus o teoretické řešení vztahu jednotlivých stránek života však tvoří jen jednu stránku širšího zakončení interpretovaných dat, která pochopitelně nevyčerpávají

¹ O výzkumu a na něm založené práci obou autorů byli čtenáři Sociologického časopisu už informováni článkem *Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování* v čísle 3 1972.

celou oblast životního způsobu v jeho širším pojetí, nýbrž týkají se především — jak autoři zdůrazňují — oblasti „bytu“, a to ještě jeho „zjevných“ stránek, tj. těch, jež jsou přístupné použité metodě. Jestliže tedy jednu stránku širšího kontextu práce představuje obecná sociologická teorie a kategorie, která v ní je dnes v socialistických zemích nejaktuálnější, tvoří druhou stránku společensko-praktická činnost formulující se v úsilí o *komplexní sociální plánování*. Jaká je zde specifická podoba spojení „teorie s praxí“?

Gordon a Klopov chápou sociální plánování jako *plánování sociálních vztahů*, přičemž způsob života, tj. systém každodenního chování lidí a společenských skupin, představuje „*konkrétní realitu*“ sociálních vztahů, takže v tomto smyslu tvoří „bezprostřední náplň“ komplexního sociálního plánování. „Bez znalosti vnitřního mechanismu způsobu života, struktury procesů, které jej vytvářejí, a bez pochopení souvislostí, jejichž prostřednictvím životní podmínky (materiálně ekonomické, společensko-politické, kulturní, psychofyziologické a kterékoli další) určují způsob života, *není komplexní sociální plánování prostě možné* (s. 347, podtrhl J. V.). Výzkum životního způsobu přitom hraje významnou roli ve všech etapách sociálního plánování: 1. umožňuje vytyčení jeho cílů, 2. umožňuje vypracovat metody k dosažení těchto cílů, 3. pomáhá nalézt kritéria určující efektivnost sociálního řízení.

Těsné sepětí těchto dvou vrcholových kategorií dnešního uvažování o společenské skutečnosti a její přeměně se možná zdá být samozřejmé (přitom Gordon a Klopov na ně upozorňují snad o něco konkrétněji, nikoli však jako první),² těžko však doceníme jeho praktické důsledky. Znamená to totiž, že konkrétní výzkum způsobu života ve všech jeho základních sférách se skutečně stává *prvořadou obsahovou činností sociálního plánování*, jež mu zase naopak poskytuje stimul, praktickou formu a smysl. Autoři se mnohokrát odvolávají na Lenina, který nešetřil varováním před ukvapeností, voluntarismem a subjektivismem v plánování přeměn v sociální a kulturní oblasti života. V souladu s tím lze říci, že jen důkladná znalost způsobu života v jeho podmíněnosti, diferencovanosti a také v jeho dynamice může zajistit organický charakter plánovaných přeměn, a tím i úspěšnost sociálního plánování samého.

Toto dvojí zakotvení zkoumané látky do obecného a zároveň prakticky orientovaného společenského kontextu inspirovalo autory i k mnohotvárnému výkladu a analýze, v mnohém překračujícím „tradiční“ prezentaci časových rozpočtů. Pro zvládnutí bohatého materiálu si autoři vytkli *dvě základní hlediska* — první vychází z funkčního rozčlenění činností v mimopracovní době, druhé z jejich diferenciací — přičemž každému z nich je věnována jedna hlavní partie práce.

Východiskem pro uplatnění prvního hlediska je toto „*funkcionální schéma*“ klasifikace časových položek (viz s. 71):

1. Práce ve společenské výrobě a službách
2. Činnost s prací bezprostředně spjatá (doprava, pracovní přestávky apod.)
3. Účast na řízení a společensko-politická aktivita
4. Uspokojování každodenních existenčních fyziologických potřeb
5. Domácí práce (práce v domácím hospodářství a v domácnosti)
6. Rodinné soužití a péče o děti
7. Výběrové kontakty mimo rodinu, zaměřené na oddych, rozptýlení, výměnu informací
8. Participace na kultuře
9. Aktivní tělesná kultura a kontakt s přírodou

Autoři pak zcela nechávají stranou položky 1–3 a podrobně se zabývají domácí prací, rodinou, kontakty mimo rodinu a mnohostrannou účastí na kulturním životě jakožto hlavními „složkami městského způsobu života“ (v jeho užším pojetí, tj. „bytu“). Ačkoliv v úvodu své práce uvádějí „jazyk času“ jako hlavní nástroj interpretace výzkumných výsledků (přičemž ovšem upozorňují nejen na jeho přednosti, nýbrž i na jeho meze), v meritorních partiích jej využívají spíše jako východní báze, kterou se snaží překročit směrem k problémům, jež se jednotlivých oblastí životních aktivit týkají. Stejně tak se snaží překročit i vlastní výsledky výzkumu a interpretovat je spolu s dalšími materiály statistické povahy i ve spojení s obecnými poznatky. Prezentace jednoho výzkumu se tak dostává do nové polohy, totiž do polohy analýzy typických problémů celospolečenského charakteru, jež jsou dokumentovány konkrétním empirickým materiálem.

Tak třeba v partiích věnovaných domácí práci, jež svým rozsahem nepochybně odpovídají společenské závažnosti tohoto problému, upozorňují na její dva aspekty: jedním je aspekt materiálně ekonomický (společenská industrializace či domácí mechanizace prací), druhým je aspekt společenského vědomí, „kulturního klimatu“, jež se jako zprostředkující faktor vkládá mezi existující možnosti a jejich faktické využití.

Volný čas definují autoři jakožto čas pro činnosti, které mají samy o sobě svoji hodnotu, svůj cíl, tj. definují jej jeho intencionalitou. V další analýze však (podle našeho názoru správně) zpřesňují toto pojetí v tom smyslu, že samoučelná intencionalita je podmínkou nezbytnou, nikoli však jedinou.

V rámci této analýzy pak věnují velkou pozornost „interpersonálním kontaktům mimo rodinu“ v jejich různých funkcích a zaměření. Patří sem procházky „nerodinného“ cha-

² Viz např. L. N. Kogan, *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanie, byt*, Moskva 1970; Z. T. Toščenko, *Socialnoje planirovanije*, Krasnojarsk 1971.

rakteru a návštěva nejrůznějších veřejných zařízení (klubů, tanečních zábav, restaurací a kaváren), přijímání návštěv a navštěvování jiných, styk s přáteli. Autoři se neomezují na výpočet odpovídajícího času, nýbrž analyzují „obsah“ těchto aktivit, oblíbenost jednotlivých forem a možnosti související s životním cyklem, snaží se totiž identifikovat známé a přátele, zabývají se vztahem mimořádných kontaktů a socializace mládeže, upozorňují na souvislost „mužských part“ s nerovným postavením žen ve společnosti atd. — v určitém smyslu tedy analyzují spíše sociální prostředí mimo oblast práce, než konstatují parametry časového rozpočtu.

Ještě více místa je věnováno kulturní participaci, která je analyzována ve třech základních formách — jakožto účast na kultuře, zaměřená na oddech, rozptýlení, informace a estetické dojmy (zvláštění místo je zde věnováno volbám mezi novinami a časopisy na straně jedné a knihami na straně druhé, mezi televizí a kinem), jakožto spojení práce s učením a jakožto amatérská zájmová činnost. Všude zde je soustředěna pozornost na „sociální problémy“ těchto aktivit a jejich souvislosti, zejména pak na konfrontaci úrovně vzdělání a fáze životního cyklu.

Druhým hlavním hlediskem interpretace výzkumného materiálu i obecně společenských problémů je *hledisko diferenciací*. Jeho rovnocennost s funkčním hlediskem je o to důležitější, že předmětem výzkumu byla poměrně homogenní sociální skupina městských dělnických rodin; přesto však autoři považovali za důležité podrobně analyzovat její vnitřní strukturu. Do hry zde vstupují tyto dimenze: dimenze věku a fáze životního cyklu (v základním členění na nerodinnou mládež, mladou rodinu, zralou rodinu a staré lidi), dimenze materiálně ekonomického postavení (podle příjmu na hlavu, podle podmínek bydlení a podle vlastnictví televizoru), dimenze vzdělání (podle počtu dokončených tříd školního vzdělání) a dimenze urbanizační (s uvedenými velkými městy bylo porovnáno i jedno malé, totiž Pavlovský Posad).

Je velká škoda, že zde autoři neprovedli vícerozměrnou analýzu dat, jež by ukázala váhy jednotlivých diferenciací dimenzí v jejich čisté podobě — přitom se o něco podobného již pokusili v článku *Typologie složitých sociálních jevů*,³ kde zajímavě specifikovali „adresáty“, na něž je třeba orientovat jednotlivé úkoly sociálního plánování. Takto se v celkovém přehledu významu sledovaných diferencí (budovaném na jednorozměrném základě) museli omezit na konstatování, že nejvíce působí difference fáze životního cyklu a vcelku nejméně úroveň příjmu na hlavu. Vliv životní epochy na časové dispoziční a jejich využívání je nepochybně velmi silný, ovšem nepochybně je i sepětí věkové diferenciace s dynamikou vzdělání, příjmu a urbanizace, takže jde o částečnou kumulaci různorodých faktorů. V některých dílčích otázkách ovšem autoři

principy vícerozměrné analýzy podržují a docházejí tak třeba k zajímavému závěru o nezávislosti využívání času na úrovni příjmu, což podle jejich názoru „svědčí o hlubokém, takřkajíc praktickém demokratismu socialistické společnosti“ (s. 258).

Za důležité považujeme, že autoři se nezajímají jen o obecné, hromadné charakteristiky a tendence, nýbrž že se snaží postihnout i některé zárodky nového způsobu života. Tak například věnují velkou pozornost zatím poměrně malé, avšak perspektivně rostoucí *skupině dělníků specialistů* (tj. dělníků se zhruba středním odborným vzděláním), u nichž zjišťují „tendenci k rozvoji harmonického způsobu života“. Usuzují na ni ze skutečného stavu věcí — dělníci-specialisté se zvýšenou měrou podílejí na kultuře v jejích rozmanitých formách (tj. rozdělují rovnoměrně čas pro četbu, televizi, pro kino a divadlo), široce participují na společenských aktivitách, usilují o cílevědomou výchovu dětí, zvyšuje se u nich zájem o tělovýchovu. Ovšem i struktura prání svědčí o tom, že „mezi vysoce vzdělanými dělníky je velká část lidí s harmonickými a různorodými zájmy, zabírajícími celý okruh rozvinutých lidských potřeb — duchovních i materiálních, rozumových i fyzických, společenských i individuálních“ (s. 334). Tato harmonie má ovšem stále dvě stránky, společenskou a individuální — nutný rozvoj formální organizovanosti výrobních a společenských aktivit vyžaduje i větší intimitu individuálního světa a větší bohatství světa neformálních „malých skupin“, jejichž sociální role nabývá na významu.

Pohled autorů na zkoumanou skutečnost — ačkoli takové hledisko samostatně nevyčleňují a explicitě nezdůrazňují — je tedy dynamický, jejich hlavním zájmem je nikoli stav, nýbrž probíhající přeměny a další perspektivy vývoje. Velkým obohacením takového přístupu by ovšem bylo, kdyby alespoň ilustrativním způsobem využili některých dat ze starších výzkumů, jakkoli jejich srovnatelnost (vzhledem k tomu, že jde stále vlastně o velké monografie) je omezená. Taková mezikasová komparace by byla instruktivní pro naznačení rychlosti některých trendů, posuny, k nimž dochází ve struktuře jevů apod.

Celkově můžeme říci, že recenzovaná práce vykračuje za hranice zpracování speciálního výzkumu, zatím je však nepřekračuje. Je cenná v mnoha ohledech — v prvé řadě to je její bezprostřední vztahení k praktické činnosti v oblasti sociálního plánování spolu s naznačením dalších velkých možností v tomto směru: dále to je její teoretický dosah, organické zavedení a plodné využití širšího pojetí životního způsobu; v nejvyšší míře však to je detailní analýza jednotlivých obecnějších i dílčích problémů mimo pracovní oblasti, vyúsťující do zachycení probíhajících trendů i naznačení žádoucích tendencí. Tato podstatná část rozsáhlé práce

³ L. A. Gordon, V. Ja. Volk, C. E. Genkin, E. V. Klopov, C. N. Solokova, *Typologija složnych socialnych javlenij*, Voprosy filosofii 7/1969.

je i čtenářsky zajímavá, protože plasticky popisuje specifické charakteristiky každodenního života sovětských lidí, jejich potřeby, zájmy, aktivity a aspirace.

Nejen pro usnadnění orientace v množství zpracovaného materiálu, ale i pro překlenutí mezery mezi obecným teoretickým a praktickým vymezením zkoumané oblasti na straně jedné a jejím poměrně detailním zachycením na straně druhé by bylo žádoucí využít náročnějších metodologických postupů, které by dokázaly synteticky postihnout celkovou strukturu nebo vypreparovat hlavní směry a determinanty dynamiky sledovaných jevů. To jsou ovšem úkoly dalších etap práce, které jsou v závěru naznačeny a které si zřejmě vynutí i určité metodologické inovace. Teoretická plodnost kategorie životního způsobu se zřejmě plně osvědčí tehdy, až jí budou odpovídat i metodologické nástroje — stejné komplexní a stejně syntetické jako je ona sama.

Výzkum, který mohl v obrovských rozměrech sovětské společnosti reprezentativně postihnout jen její malou část (týkal se cca 800 osob vybraných ze sociálně a ekologicky homogenního souboru), by u nás již mohl představovat solidní základ pro celospolečensky platné závěry. Není to ovšem jen vlastní výzkum, jehož příklad je nanejvýš hodný následování, je to v podstatné míře i šíře a hloubka jeho zpracování, jež může být tím nejlepším příkladem pro naši začínající práci v oblasti teorie a empirického výzkumu socialistického způsobu života. Kniha Gordona a Klopova je instruktivní pro ty, kteří se nějak zabývají problematikou životního způsobu nebo některou z jeho mimopracovních složek, je však velmi zajímavá i pro všechny ostatní, kteří chtějí poznat život sovětských pracujících z jiného než literárního podání — tyto důvody bychom mohli ještě připojit k přání, aby byla přeložena a dostala se do rukou českých čtenářů.

Jiří Večerník

P. F. Lazarsfeld - N. W. Henry: Latent Structure Analysis (Analýza latentní struktury)

Boston, Houghton Mifflin Company 1968, 294 s.

Recenzovaná kniha vychází z řady statí a výzkumných projektů zpracovaných a nashromážděných v oblasti dané tematiky od vydání *Measurement and Prediction* (Stouffer, S., 1950). Její koncepce byla ovlivněna některými dalšími autory, jako např. T. W. Andersonem (jehož teorie výběru v modelech latentních tříd je uvedena v příloze), A. W. Gibsonem, R. Somersem, L. Wiggensem, F. Mostellerem a S. Stoufferem.

Úloha, jejíž řešení tvoří prakticky obsah celé knihy — ať již v nejobecnější úrovni či speciálních typech — je následující: Je uvažována množina objektů — většinou lidí či kolektivů — a tato množina má být pomocí klasifikačních koncepcí rozdělena do vzájemně různých tříd.

Vzhledem k tomu, že v sociálních procesech se o objektech pozorování předpokládá, že relace mezi nimi jsou pravděpodobnostního charakteru, specifikují autoři to, čím se latentní strukturní analýza zabývá, jako pravděpodobnostní vztah mezi pozorovanými indikátory a příslušnou pozici v množině jednotek podlehajících empirickému studiu.

Většinou se jednotka (individuum) podrobuje dichotomickému pozorování (tento fakt je dále zobecněn) a jde o určení latentních parametrů, které vymezi očekávanou klasifikaci.

Kniha je rozdělena do devíti hlavních kapitol; další dvě kapitoly tvoří přílohu a obsahují potřebný matematický aparát (maticovou algebru a již citovanou Andersonovu stat).

V úvodních kapitolách seznamují autoři čtenáře se základními pojmy a vztahy. Vyslovují zde předpoklad, že výběrový soubor — dále hovoří o latentním prostoru — odpoví na množinu dichotomických otázek, které jsou libovolným způsobem klasifikovány jako kladné či záporné. Předpokládají, že jsou známy pravděpodobnosti kladných odpovědí na každou otázku z dané množiny a že tyto pravděpodobnosti jsou zcela určeny pozicí individua v latentním prostoru. Označíme-li tedy latentní prostor X , potom uvažují dva typy X , což vede v dalším na modely diskrétních tříd a na modely spojitého rozložení podle toho, sestává-li X z konečného počtu tříd (případ existence příznaků nemoci), či je-li X množina spojitá (intelekt).

Dále se zabývají modelem dvou diskrétních tříd a zavádějí pojem nezávislosti bodů. Pokud p_i je pravděpodobnost kladné odpovědi na i -tou otázku, analogicky p_j na j -tou, p_{ij} potom pravděpodobnost pro i -tou a j -tou odpověď současně, míní nezávislosti bodů to, že pravděpodobnost kladné odpovědi na j -tý bod nezávisí na odpovědi na předchozí otázku i -tou, vyjádřeno matematicky

$$p_{ij} = p_i p_j$$

Pokud mluví o diskrétních třídách, označuje p_i^α pravděpodobnost kladné odpovědi individua z třídy α , na bod i -tý. Vzhledem k tomu, že tyto hodnoty nejsou známy, nazývají je latentními pravděpodobnostmi a předpokládají, že v každé latentní třídě platí axiom nezávislosti. To znamená, že v každé latentní třídě jsou odpovědi respondentů na různé soubory otázek nezávislé a pravděpodobnost určitého typu odpovědi je rovna součinu příslušných marginalních pravděpodobností. Lokální nezávislost ve třídách ovšem neznamená, že totéž platí i v rámci celého souboru; to je třeba mít stále na paměti.

Zavádějí označení γ^α , pro relativní četnosti počtu osob v třídě α . Tyto hodnoty nejsou též známé. Je nutné si uvědomit, že v rámci pozorování získáme pouze hodnoty celkové, tj. p_i , p_j atd., zatímco hodnoty p_i^α , p_j^α , ..., γ^α neznáme; jsou skryté — latentní.

V další části provádějí autoři zobecnění modelu na model m tříd, je-li výběrovému